

Normalleşme ve Toplumsal Uzlaşma Çabaları Işığında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü

Aybars GÖRGÜLÜ - Gamze Turgaylı ZENGİN

Giriş

Güney Kafkasya'nın üç ülkesinden biri olan ve bağımsızlığını 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ile elde eden Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye'nin en uzun dördüncü kara sınırını paylaştığı bir komşu ülkedir.¹ İki devlet Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından 1991 yılında birbirlerini tanımış olsalar da, 2019 yılı itibariyle aradan geçen otuz seneye yakın zaman diliminde diplomatik ilişkileri tesis etmemişlerdir. Diplomatik ilişki olmayışına ek olarak, 1993 yılından bu yana iki ülkenin kara sınırı da kapalı durumdadır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1980'lerin sonunda başlayan Dağlık Karabağ kaynaklı çatışmalar, 1991'de iki bağımsız devlet ortaya çıkınca devletlerarası bir savaşa dönüşmüş ve Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişki kurulmasını da engellemiştir. Türkiye bu savaşın başından beri Azerbaycan'ı destekleyen tek dış aktör olmuş, 1993'te Ermeni kuvvetlerinin Karabağ dışındaki Kelbecer bölgesini işgal etmesiyle Ermenistan ile olan kara sınırını kapatarak Azerbaycan'la olan dayanışmasını göstermiştir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1994 yılında ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen kalıcı bir barışın tesis edilememiş olması ve Azerbaycan topraklarının bir kısmının halen işgal altında oluşu sebebiyle Türkiye, Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek için Karabağ'da çözüm ön şartını ortaya koymuştur. Bugüne dek gerçekleştirilen birçok yakınlaşma girişimi ve diplomatik çözüm arayışları çerçevesinde de Türkiye bu siyasetinden geri adım atmamış, birçok Türk lider Karabağ'da çözüm olmadan Türkiye-Ermenistan sınırının açılmayacağını vurgulamışlardır. Öte yandan Ermenistan ön şartsız ilişkilerin tesis edilmesini savunmuş, Karabağ meselesinin bu ülkenin Azerbaycan ile arasında bir konu olduğunu belirterek Türkiye ile ilişkilerinde bir gündem maddesi olmasına karşı çıkmıştır.

¹ "Türkiye'nin sınır uzunlukları ne kadar?" *Uzhaber*, Ağustos 23, 2014, erişim Şubat 19, 2019. <http://www.uzhaber.com/genel-kultur/turkiye-nin-sinir-uzunluklari-ne-kadar-h16860.html>

Türkiye ve Ermenistan arasında resmi ilişki olmamasından ötürü, iki ülke arasındaki diyalog kanalları büyük ölçüde sivil toplum çalışmaları üzerinden inşa edilmiştir. Özellikle resmi yakınlaşma çabalarının olduğu dönemlerde sivil toplum temasları ve ortak projeler de artmış, toplumsal bir yaklaşmanın adımları cılız da olsa atılmaya çalışılmıştır. 2000'lerin ortalarında canlanan sivil toplum temasları Türkiye ve Ermenistan arasındaki süreçleri iki farklı patikaya ayırmıştır. İki ülke arasında yürütülen, yer yer arabulucu üçüncü ülkelerin de rol aldığı ve nihai hedefi diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılması olan 'normalleşme' süreci teknik olarak da adlandırılabilir birinci patikayı oluşturmaktadır. İkinci yol ise sivil toplum kuruluşları önderliğinde ilerleyen; iki toplumun birbirlerini anlama, geçmişleriyle yüzleşme ve iyi komşuluk ilişkileri içerisinde ortak çalışmalar yapmalarına olanak sağlayan "toplumsal uzlaşma" olarak tanımlanabilecek sivil süreçtir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin kısa tarihi aslında bu iki sürecin hikayesi olarak da özetlenebilir.

Çalışmanın Amaç ve Kapsamı

Bu makale, aradan geçen otuz yıla yakın süre zarfında diplomatik ilişki kuramayan Türkiye ve Ermenistan'ın inişli çıkışlı ilişkilerinin kısa tarihini "normalleşme" ve "toplumsal uzlaşma" çabaları ışığında değerlendirecektir. Makale, bu iki sürecin birbirlerini güçlü bir şekilde desteklediğini iddia etmekte, Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ve toplumsal olarak tam bir normalleşmenin sağlanabilmesi için yukarıda kısaca tanımlanan bu iki patikanın birlikte ve mümkün olduğunca koordineli şekilde ilerlemesi gerektiğini savunmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasında şimdiye kadar gerçekleştirilen ve değerli işler de başaran sivil toplum çalışmalarının nihai bir başarıya ulaşmaması ve süreklilik arz eden çok az proje üretebilmiş olması da bu iki sürecin kopukluğunun açık bir tezahürüdür. Bu çerçevede makale Türkiye ve Ermenistan arasında şimdiye kadar gerçekleştirilen sivil toplum çalışmalarına odaklanarak sürecin sivil ayağının kapsamlı bir analizini yapacaktır. Türkiye ve Ermenistan ilişkilerindeki düğüm her ne kadar Karabağ sorunu nedeniyle yakın zamanda çözülemeyecek gibi gözükse de, bu durum "normalleşme" ve "toplumsal uzlaşma" çabalarını koordineli bir şekilde tekrardan ele almaya bir engel teşkil etmemektedir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sivil toplum faaliyetleri gerçek anlamda 2007'den itibaren başlamış ve günümüze kadar etkisi ve kapsamı azalarak devam etmiştir. 2007 dönemi aynı zamanda iki ülke arasındaki resmi yakınlaşma çabalarının da ivme kazandığı ve Zürih protokollerin imzalanmasına kadar giden sürecin tohumlarının atıldığı zaman aralığıdır. Bu sebeple, iki ülke arasında 2007'de başlayan ve 2010'da askıya alınan normalleşme sürecinde ve hemen sonrasındaki zaman diliminde ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik önemli sivil toplum çalışmaları gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu makale sivil toplum kuruluşlarının en etkin çalışmaları gerçekleştirdikleri ve yürütülen resmi sürece de önemli destekler sağladıkları 2007-2012 arasındaki döneme odaklanacaktır. 2001'de Cenevre'de kurulan ve ikinci derece diplomasi (second track diplomacy) çalışmalarının iyi örneklerinden birisi olan Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu salt bir sivil toplum girişimi olmadığı için bu çalışmanın

kapsamı dışında tutulmuştur. Ancak kısaca TARC olarak anılan bu girişim Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunları her iki taraftan sivil kişilerin de katılımı ile ele alması ve ortak bir çözüm bulunması için atılan ilk kapsamlı adım olması bakımında değerli bir tecrübe olarak değerlendirilebilir.²

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sivil toplum çalışmaları 2013 yılından itibaren “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı” adı altında Avrupa Birliği İstikrar Aracı desteği ile yürütülmüştür.³ Avrupa Birliği’nin 2 milyon Avroluk desteği ile Ocak 2014’te başlatılan ve on sekiz ay süren programın ardından Nisan 2016’da 1.5 milyon Avroluk bir bütçe ile on altı aylık ikinci bir bölüm daha gerçekleştirilmiştir. Programları yürütecek Konsorsiyum, Ermenistan’dan Civilitas Vakfı (Civilitas Foundation / CF), Avrasya Ortaklık Fonu (Eurasia Partnership Foundation / EPF), Kamu Gazeteciliği Klubu (Public Journalism Club / PJC), Bölgesel Araştırmalar Merkezi (Regional Studies Center / RSC); Türkiye’den Anadolu Kültür, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Yurttaşlık Derneği (YD) ve Hrant Dink Vakfı’ndan oluşmaktadır.

Bu son dönemde gerçekleştirilen projeler hem paralel ilerleyen resmi bir yakınlaşma süreci olmamasından hem de katılan kurumların siyasi karar alma süreçlerini etkileme hedefleri ve kapasiteleri olmaması sebebiyle sınırlı bir etki yaratmıştır. 2007-2012 dönemine kıyasla ne kamuoyunda ne de siyasi çevrelerde Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasına yönelik ciddi bir tartışma başlatmayan bu son dönem sivil toplum çalışmaları da bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorun alanlarına kısaca değinilecek ve iki ülke arasındaki resmi yakınlaşma süreçlerinden bahsedilecektir. Ardından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik proje faaliyetleri ve ikinci derece diplomasi çalışmaları ile katkı sağlayan sivil toplum kuruluşlarının 2007-2012 arasındaki çalışmaları incelenecektir. Bu çerçevede Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (TESEV), Kültür Üniversitesi Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi (GPOT), Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Hrant Dink Vakfı, Anadolu Kültür ve Türkiye-Ermenistan İş Geliştirme Konseyi’nin (TABDC) faaliyetlerine odaklanılarak her kurumun gerçekleştirdiği çalışmaların yarattığı etki ve sürece yaptıkları katkılar tartışılacaktır.

Sorunlu Bir Başlangıç

Birçok resmi ve sivil girişime rağmen, Türkiye-Ermenistan ilişkileri son otuz yılda normalleştirilemedi. Ermenistan’ın bağımsızlık ilanının Türkiye tarafından 1991’de tanınmasından; her iki ülke de diplomatik ilişkiler kurmak için bir dizi resmi çaba harcadı. Ermenistan bağımsızlığını ilan ettiği süreçte hem Azerbaycan ile savaş halindeydi hem de ülkenin altyapısına büyük zarar veren 1988 Spitak depreminin

2 TARC hakkında kapsamlı bilgi için: David L. Philips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*. (New York ve Oxford: Berghahn Kitapları, 2005)

3 “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı”
<http://www.armenia-turkey.net/tk> erişim Şubat 19, 2019.

yaralarını sarmaya çalışıyordu.⁴ Türkiye bu süreçte Azerbaycan'ın çıkarlarını koruyan bir pozisyon içerisinde olsa da Ermenistan'da yaşanan insani krize yardım elini uzatmış, Avrupa'dan Ermenistan'a gönderilen 100.000 ton buğdayı vakit kaybetmemek adına kendi stoklarından temin etmiştir. Buna ek olarak iki ülkeyi birbirine bağlayan bir ağ üzerinden elektrik tedarik etme planları da yapılmış, ancak Azerbaycan'ın talebiyle bu gerçekleşmemiştir.

1991'de karşılıklı tanımanın ardından Ermenistan'la Türkiye arasındaki ilk sorun, diplomatik ilişkilerin kurulmasına yol açacak protokollerin müzakereleri sırasında meydana geldi. Türkiye, Ermenistan'dan iki ülke arasındaki mevcut kara sınırını açıkça tanınmasını istedi. Ermenistan bunu yapmakta isteksiz davranarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ilkelerini referans göstererek dolaylı bir tanıma önerdi. Türkiye bu öneriyi kabul etmedi, ancak her iki tarafı da tatmin edecek bir çözüme yol açacak müzakereler, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ merkezli savaşın yoğunlaşması nedeniyle hızla sona erdi. Türkiye, Ermenistan'dan uluslararası hukuka göre tartışmasız şekilde Azerbaycan'a ait bölgelerin işgalini durdurmasını istedi, ancak birkaç ay içinde işler daha da kötüye gitti. Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dayanışma, Dağlık Karabağ konusundaki ihtilafların alevlenmesi ve Kelbecer bölgesinin işgalinden sonra 1993'te Türkiye Ermenistan ile olan kara sınırının kapatılması, Hem Azerbaycan hem de Türkiye ile toprak sınırının kapatılması ve diplomatik ilişkilerin olmaması, Ermenistan'ın Güney Kafkasya bölgesinde yalnızlaşmasına ve Rusya Federasyonu'nun etki alanına girmesini hızlandırdı.

Ermenistan-Türkiye ilişkilerine odaklanan akademik literatüre bakıldığında ortak sınırın tanınması konusu, Dağlık Karabağ çatışması ve soykırım iddiaları olarak özetlenebilecek üç ana sorunun ön plana çıkarıldığı görülür.⁵ 2009'da iki ülke arasında imzalanan ancak Parlamentolar tarafından onaylanmadığı için kadük kalmış olan Zürih protokolleri dikkate alındığında, sınır tanıma meselesinin artık iki ülke arasında bir ihtilaf konusu olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Zira eğer metinler onaylansaydı her iki ülke de sınırları açmayı ve belgelerin kendi parlamentoları tarafından onaylanmasını takiben otomatik olarak diplomatik ilişkiler kurmayı kabul etmişlerdi. Buradan ortak sınır ile ilgili bir sorun kalmadığı sonucuna varılabilir.

Öte yandan, Dağlık Karabağ çatışması ve soykırım iddiaları iki ülke arasında halen ciddi fikir ayrılıkları barındıran hususlar olarak ön plana çıkmaktadır. Başta da belirtildiği gibi, bugün itibarıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi Dağlık

4 "Spitak 1988 Earthquake", http://www.nssp-gov.am/spitak_eng.htm erişim Şubat 19, 2019

5 Türkiye-Ermenistan İlişkileri hakkında detaylı bilgi için:

- Aybars Görgülü, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü* (İstanbul: TESEV, Kasım 2008).

- Aybars Görgülü, "The litmus test for Turkey's new foreign policy: the historical rapprochement with Armenia" in *Another Empire? A Decade of Turkey's Foreign Policy Under the Justice and Development Party*, Öktem, Kerem and Kadioğlu, Ayşe Gülten and Karlı, Mehmet (eds.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 281-295.

- Thomas De Waal, "Armenia and Turkey: Bridging the Gap" Carnegie Endowment Policy Brief, Nisan 2010.

Karabağ ihtilafının çözüme kavuşmasına bağlı görünmektedir. Soykırım konusu ise belki de iki ülkenin üzerinde hiçbir zaman mutabakata varamayacağı ve ciddi bir anlaşmazlık içerisinde oldukları bir diğer konudur. Bu nedenle soykırım konusu, sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla birlikte ele alınacak ve toplumsal uzlaşma süreci ile uzun vadede belli bir çözüme kavuşabilecek gibi gözükmektedir.

Resmi Yakınlaşma Çabaları

Türkiye'nin 1993'te Ermenistan sınırını tek taraflı olarak kapatmasının ardından 1995'e kadar iki ülke arasında herhangi bir yakınlaşma yaşanmamıştır. 1995 yılında İstanbul ile Erivan arasındaki hava koridoru Türkiye tarafından açılmış ve vize şartları kolaylaştırılarak Ermenistan vatandaşlarının Türkiye'ye rahatça seyahat etmelerine olanak verilmiştir.⁶ Ayrıca Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Ermeni kültür ve mimari eserleri restore edilmeye başlanmıştır. Ancak, 1998 yılında Robert Koçaryan'ın Ermenistan'da iktidara gelmesinin ardından ikili ilişkilere soykırım iddiaları odaklı tartışmalar damga vurmaya başlamıştır. Koçaryan'ın soykırımın uluslararası alanda tanınması konusunu bir dış politika önceliği haline getirmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar gerilmesine neden olmuştur.⁷

2005 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'a gönderdiği bir mektupla tarihi gerçeklerin bilimsel araştırmalarla gün yüzüne çıkarılması için "ortak bir komisyon" kurulmasını teklif etmiştir.⁸ Ek olarak; Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Şubat 2007'de imzalanan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinde de Ermenistan'a Azerbaycan topraklarını işgalden vazgeçip projeye katılması için teklifte bulunmuş ve aynı teklif 2008 yılındaki temel atma töreninde de tekrar edilmiştir. Ayrıca yine 2007'de Türkiye tarafından Van Gölü'nde bulunan Akdamar Kilisesi restore edilerek açılmıştır. Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişki olmamasına ve kolayca çözülemeyecek köklü sorunlar bulunmasına rağmen birçok resmi yakınlaşma çabası yaşanmıştır. Söz konusu girişimler özellikle 2008 sonrasında hız kazanmış ve "futbol diplomasisi" olarak isimlendirilen süreç ve ardından gelen protokoller ile zirve noktasına ulaşmıştır. Bu süreç aynı zamanda sivil toplum temaslarının da oldukça arttığı ve iki ülke arasında yaşanan resmi yakınlaşma sürecine paralel olarak gelişen bir toplumsal uzlaşma sürecinin de ivme kazandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir.

Futbol Diplomasisi ve Zürih Protokolleri

Türkiye-Ermenistan arasında 2007 yılında artan iyi niyet girişimleri sonunda Haziran 2007'den itibaren İsviçre arabuluculuğunda bir müzakere süreci başlatıldı. Gizli olarak

6 "Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak", International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, Avrupa Raporu, No:199, 2009, s.2.

7 Fatih Özbay, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri" (İstanbul: BİLGESAM yayınları, 2011): 4-5

8 Barış Özdal, "Türkiye-Ermenistan Diyalogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?", Ortadoğu Analiz, Cilt:1, Sayı:10, (Ekim 2009): 70-71

yürütülen müzakereler devam ederken, Şubat 2008’de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan’daki seçimleri kazanan Serj Sarkisyan’ı kutlayan bir destek mesajı göndermesiyle iki ülke arasındaki temaslar yoğunlaştı. Temmuz 2008’de ise Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ın, Cumhurbaşkanı Gül’ü Türkiye ve Ermenistan arasında oynanacak 2010 Dünya Kupası Eleme maçına davet etmesiyle “futbol diplomasisi” olarak isimlendirilen tarihi sürece girildi.

Sarkisyan’ın davetine olumlu yanıt veren Gül, 6 Eylül 2008’de Ermenistan’a giderek bu ülkeyi ziyaret eden ilk Türk Cumhurbaşkanı olmuştur. Gül’ün Ermenistan’ı ziyareti uluslararası alanda “futbol diplomasisi” olarak isimlendirilmiş ve söz konusu ziyaret iki ülke arasında İsviçre’nin arabuluculuğunda devam eden müzakere sürecine de hız kazandırmıştır. Haziran 2007’de başlayan ve 2008’de yaşanan gelişmelerle hız kazanan müzakereler, 22 Nisan 2009’da yol haritasının açıklanmasıyla somut neticeler üretmeye başlamıştır.⁹ Yol haritası, uluslararası kamuoyuna normalleşme sürecini resmi olarak duyurmuş, ardından 31 Ağustos 2009’da Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Federal Dışişleri Bakanları tarafından eş zamanlı olarak yapılan bir basın açıklamasıyla protokolleri ilan etmişlerdir. Zürih Protokolleri olarak da anılan bu metinler ile iki ülkenin İsviçre’nin arabuluculuğunda sürdürdükleri çabalar sonunda “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”nü parafладıkları ve iç siyasi istişarelerini başlatma konusunda mutabakata vardıkları açıklanmıştır.¹⁰

İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılmasını hedefleyen söz konusu protokollerin imzalanmasıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik hukuki süreç sona ermiş ve siyasi süreç başlamıştır. Bu aşamadan sonra belgelerin iki ülkenin meclislerine gönderilmesi ve onaylandıktan sonra yürürlüğe girmeleri beklenmekteydi. Ancak protokoller hiçbir zaman yürürlüğe girmedikleri gibi bir süre sonra iki taraf da metinleri onaylama sürecini askıya aldıklarını duyurmuşlardır. Zürih protokolleri hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da muhalefet partileri ve kamuoyları tarafından sertçe eleştirilmiş ve imzacıları olan hükümet temsilcilerini zor siyasi tercihlerle baş başa bırakmışlardır.

Geriye dönüp bakıldığında protokollerin onaylanmamasında iki tarafın gösterdikleri isteksizliğe ek olarak Azerbaycan’ın Türkiye ile ilişkilerinde kriz boyutuna varan tepkisinin temel belirleyici olduğu görülmektedir.¹¹ Azerbaycan’ın protokollerden duyduğu hoşnutsuzluk, Türkiye’de hükümeti geri adım atmaya zorlamış, imza töreninden altı ay sonra Başbakan Erdoğan, protokollerin onaylanmasını Dağlık

9 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması”, Nisa 22, 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-22-nisan-2009_turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_tr.mfa, erişim Ocak 15, 2019.

10 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Basın Açıklaması”, Ağustos 31, 2009 http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa, erişim Ocak 12, 2019

11 “Azeriler Protokollere Tepki Gösterdi” *BBC Türkçe*, Ekim 11, 2019 https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091011_erdogan_armenia erişim Şubat 19, 2019

Karabağ anlaşmazlığının çözümüne bağlayan bir açıklama yapmıştır.¹² Erdoğan'ın protokollerin akıbetini Karabağ sorununa bağlayan ifadesi, protokol metinlerinde bu çatışmaya referans olmadığı için Ermenistan'dan eleştiriler almıştır. Aynı şekilde Türkiye de Ermenistan'ın süreci kendi Anayasa Mahkemesi üzerinden hukuki bir açmaza sürüklediğini ve metinleri onaylamayı hiçbir zaman düşünmediğini iddia etmiştir. Sonuç olarak oldukça büyük diplomatik enerji ve zaman harcanan “tarihi” Türkiye-Ermenistan yakınlaşması başarısızlıkla sonuçlanmış ve bugüne değin hiçbir yeni diplomatik adımın atılmadığı bir ilişkisizlik dönemini başlatmıştır. Bu süreçte sivil toplum temasları ve ikili projeler devam etmiş olsa da resmi bir sürecin olmaması sivil toplum çalışmalarının etkinliği ve başarısını azaltmıştır.

Türkiye-Ermenistan Sivil Toplum Çalışmaları

2006 yılının Aralık ayında TESEV'in Ermenistan'ın başkenti Erivan'a gerçekleştirdiği çalışma ziyareti iki ülke arasındaki proje bazlı sivil toplum çalışmalarının tohumlarını atması bakımından tarihi bir öneme sahiptir. Bir grup gazeteci, akademisyen ve sivil toplum temsilcisinin Erivan'da muhataplarıyla gerçekleştirdikleri bir dizi görüşme ileride kurulacak konsorsiyumlar ve proje ortaklıklarının ilk adımını teşkil etmekteydi.

TESEV, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve yakınlaşma sürecine yönelik çalışmalar yapan ve sürece katkıda bulunmak amacıyla iki ülke arasında çeşitli diyalog kanalları oluşturmaya çalışan öncü STK'lardan biriydi. Türkiye-Ermenistan arasında diyalog kanallarının oluşturulmasına yönelik yürütülen diğer projelerden farklı olarak TESEV projeleri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin siyasi boyutuna öncelik vermiş, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesini ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını hedeflemiştir. Bu bağlamda yürütülen projelerde Ermenistan'dan çeşitli STK'larla ortaklıklar kurulmuş, ikili politika analizleri ve raporlar hazırlanmış, yakınlaşma süreci yakından takip edilmiştir.

TESEV tarafından yürütülen projelerden ilki; 2008 yılında hayata geçirilen ve Erivan merkezli Kafkas Enstitüsü ortaklığıyla yürütülen “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi” projesidir. Bu proje German Marshall Fund (GMF) iştiraki olan *Black Sea Trust Fund* tarafından finanse edilmiştir. TESEV ve Kafkas Enstitüsü bu projeye; iki ülkeden sivil toplum temsilcilerini, akademisyenleri ve uzmanları bir araya getirmeyi; oluşturulacak projelerle karşılıklı yanlış algıları ve önyargıları yıkararak diyalog kanalları oluşturmayı ve yakınlaşma sürecini geliştirmeyi hedeflemişlerdir.¹³ Proje kapsamında Türkiye ve Ermenistan'da ilgili sivil toplum kuruluşlarının, uzmanların ve akademisyenlerin katıldığı çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu toplantılarda iki ülke arasındaki tarihi sorunlar ve yakınlaşma süreci analiz edilerek normalleşmenin gerçekleşmesi için ne gibi girişimlerde bulunulması gerektiğine dair öneriler geliştirilmiştir.

12 Zaur Shiryev ve Celia Davies, “The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols” Perceptions, Cilt XVIII, Sayı 1, (İlkbahar 2013): 185-206

13 Aybars Görgülü, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek”, TESEV Yayınları, (İstanbul, 2010): 5-6

Bunun yanı sıra Diyalog Serisi kapsamında 2009 yılında; “Türkiye- Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırma” başlıklı rapor Kafkas Enstitüsüyle ortak olarak yayımlanmış, 2010’da ise “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek” başlıklı rapor yayımlanmıştır. 2009 yılındaki ilk rapor Ermenistan ve Türkiye’den iki kurumun ortak yayını olması bakımından da bir ilktir. Çalışmalarda yakınlaşma sürecine dair her iki ülkedeki kamuoyunun yaklaşımlarına değinilmiş ve sürecin ilerlemesi için önerilerde bulunulmuştur. Raporda yer alan önerilerde Karabağ sorununa ilişkin olarak; üçüncü bir tarafı ilgilendiren önkoşulların sürecin dışında tutulması gerektiği ifade edilmiştir. Benzer şekilde, soykırım iddialarının da müzakereler dışında tutulması gerektiğine değinilmiş aksi taktirde sürecin zarar görebileceği vurgulanarak kara sınırının açılmasının ise güvenlik ve istikrar getireceği belirtilmiştir.¹⁴ 2010 yılında yayınlanan “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek” başlıklı raporda ise; futbol diplomasisi ile başlayan ve protokollerin askıya alınmasıyla sonuçlanan yakınlaşma süreci incelenmiş ve bu sürece yönelik iki ülkeden tepkilere yer verilmiştir.¹⁵

TESEV tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen bir diğer çalışma 2010 yılında TESEV dış politika programı kapsamında başlatılan “Anadolu’da Yakınlaşmayı Tartışmak” projesidir. Söz konusu proje kapsamında Kars, Adana ve İzmir gibi farklı şehirlerde ve Ermenistan’dan gelen uzman, gazeteci, akademisyen ve sivil toplum uzmanlarının katıldığı konferanslar düzenlenmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tartışıldığı bu toplantılarda protokollerin içine girdiği mevcut çıkmaz ve bu çıkmazdan kurtulmanın yolları tartışılmıştır. Bu bağlamda protokollerin içeriğinin muğlak olmasının imzalama süreci için yeterli olduğu ancak aynı zamanda yanlış anlaşılmalara neden olduğu belirtilmiştir. Örneğin Türkiye’nin, tarih komisyonu oluşturma teklifinin kabul edilmesiyle Ermenistan’ın soykırım iddialarından vazgeçeceği varsayımında bulunduğu; Ermenistan’ın ise Karabağ sorununun protokollerde yer almaması nedeniyle, sorunun Türk dış politikasında önemli bir yere sahip olmadığı izlenimine kapıldığı belirtilmiştir. Karabağ sorununun çözümüne yönelik olarak katılımcılar Karabağlılarla diyalog kurmanın çözüm sürecinde faydalı olabileceğini dile getirmişlerdir.

TESEV’in Ermenistan’da gerçekleştirdiği toplantı ve konferanslarda soykırım meselesinin Ermeni kimliğinde nasıl bir başat bir rol oynadığı yakından görülmüş, bu durum Türkiye’deki kamuoyuna raporlar ve toplantılar ile anlatılmaya çalışılmıştır. Projeler esnasında Türkiye-Ermenistan arasındaki en önemli sorun alanlarından birisi olan soykırım iddialarının özellikle Ermenistan’daki toplumsal algı ve kimliğin inşasında önemli bir rol oynadığı gözlemlenmiştir. Ermenistan’daki toplumsal hafızada soykırım konusunun önemli rol oynaması Türkiye’ye ve Türklere yönelik negatif bir algı oluşturmaktadır. Benzer şekilde Türkiye’de de Ermenilerin Türkleri soykırımla suçluyor olmalarının benzer bir olumsuz algı yarattığı ve iki tarafın arasında görülmez

14 Ibid 9

15 Aybars Görgülü, Sabiha Senyücel Gündoğar, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırma, TESEV-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu, TESEV Yayınları, (İstanbul: 2010): 8

bir duvarın oluştuğu vurgulanmıştır. Gerçekleştirilen projeler ile söz konusu olumsuz algılarda radikal bir değişiklik olmasa da belirli bir ölçüde değişimler gözlemlenmiştir. Özellikle Türkiye basınında Ermenilere karşı daha dikkatli bir dil kullanılmaya başlanması bu değişimin işaretlerinden sayılabilir.

TESEV bu projelere ek olarak Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Kuruluşu (USAID) tarafından desteklenen ve Türkiye-Ermenistan sivil toplum kuruluşlarının ortaklaşa kurdukları ilk konsorsiyumun da Türkiye'den ortağıydı. USAID kurumu o zamanlar halihazırda Ermenistan'a finansal destek veren bir kuruluştur ve bugün de bu yardımlara devam etmektedir. Ermenistan'da sadece 2016 senesinde USAID destekli 23.1 milyon Amerikan Doları tutarında proje gerçekleştirilmiştir.¹⁶ ABD Hükümetinin Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecine verdiği desteğin bir nişanesi olarak USAID yardımlarının bir kısmı ile "Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek" (Support to Turkey-Armenia Rapprochement - SATR) projesi hayata geçirilmiştir. 2010-2012 dönemini kapsayan projeler serisinde dört Ermenistan ve dört Türkiye merkezli sivil toplum kuruluşu eşleşerek çeşitli projeler hayata geçirmişlerdir. Bu çerçevede TESEV ve Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi (ICHHD), Kültür Üniversitesi-GPOT merkezi ve Erivan Basın Kulübü (YPC), Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi ile Ermenistan Üreticiler ve İşadamları Birliği (UMBA) beraber projeler gerçekleştirmek üzere ortak olmuşlardır. Projenin ana yürütücüsü Avrasya Ortaklık Fonu isimli kurumun Erivan bürosu olmuş ve bu merkez hem Anadolu Kültür Vakfıyla hem de GPOT merkezi ile projeler hayata geçirmiştir.

Bu konsorsiyum çerçevesinde gerçekleştirilen projelerin detaylarına girmeden önemli bir noktanın altının çizilmesi faydalı olacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi bu proje fonu direkt olarak USAID tarafından Ermenistan'daki ortaklara aktarıldığı için projelerin genel çerçevesi de Ermeni partnerler tarafından oluşturulmuştur. Türkiye, USAID tarafından fonlanan bir ülke olmadığı için fonun Ermenistan'a verilmesi başlangıçta normal gözükse de, tüm proje aktivitelerinin genel çerçevesinin de Ermenistanlı kurumlar tarafından çizilmesi proje uygulaması sırasında sorunlar ortaya çıkarmıştır. Türkiye'yi ve Türkiye'de iş yapma pratiklerini bilmeyen Ermenistan merkezli kurumlar, proje metnine gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bazı proje aktiviteleri eklemişler ve birkaç işin daha başlamadan başarısızlığa uğramasına yol açmışlardır. Örneğin TESEV ve ICHD ortaklığında gerçekleştirilmesi düşünülen projenin bir aşamasında bürokratik elitler arasında bir diyalog ortamı kurulmasına yönelik bir aktivite planlanmıştır. Buna göre Ermenistan ve Türkiye'den ilgili herhangi bir bakanlıktan bürokratlar 2-3 sefer skype araması ile karşılıklı toplantılar yapacaklar ve olası bir sınır açılması durumunda ortaya çıkabilecek ihtiyaçlar ve oluşturulacak yol haritası konusunda istişare de bulunacaklardı. Türkiye'deki bürokrasinin çalışma pratiklerinden bihaber olarak yazılmış bu proje tahmin edildiği gibi hayata geçememiştir. Bu deneyim ortak gerçekleştirilecek projelerde iki tarafın beraberce proje hedeflerini belirlemesinin, nelerin gerçekleştirilip nelerin mümkün olamayacağı konularında birbirlerini bilgilendirmelerinin ve projenin başarısını beraberce artıracak yollar bulmalarının önemini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

16 Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff, Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Washington DC: CSIS, Haziran 2016): 17-18

“Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek” Projesi 2010-2012

USAID tarafından desteklenen ilk konsorsiyumun aktiviteleri tam da protokollerin imzalanmasının ardından iki ülkenin de birbirlerinin gündemlerinde önemli yer teşkil ettikleri bir dönemde başladığı için özellikle kamuoyunda görece yoğun bir ilgi görmüştür. Türkiye’den konsorsiyumun etkili ortaklarından Kültür Üniversitesi bünyesindeki GPOT merkezinin çalışmaları özellikle dikkat çekicidir.

GPOT, konsorsiyumun ana yürütücüsü Avrasya Ortaklık Fonu ile ‘Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasında İkinci ve Üçüncü Gün’¹⁷ isimli projeyi yürütmüştür. Proje, Şubat 2010 ve Ekim 2010 tarihleri arasında, Türkiye ve Ermenistan’dan uzmanları ve akademisyenleri bir araya getirerek protokollerin uygulanmasını ve Türkiye-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın Kafkasya Bölgesi üzerindeki olası etkilerini tartışmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu projeye her iki ülkeden uzmanların yer aldığı bir dizi yuvarlak masa toplantısı ve medyada yer alan tartışma programlarıyla ikili protokollerin Türk ve Ermeni toplumları içindeki görünürlüğünün ve anlaşılabilirliğinin artırılması hedeflenmiştir.¹⁸

Bu çerçevede, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tartışıldığı yuvarlak masa toplantılarından biri 8-10 Temmuz 2010 tarihleri arasında, Türkiye’den, Ermenistan’dan ve uluslararası alandan gazetecilerin, diplomatların, uzmanların ve kanaat önderlerinin katılımıyla İstanbul Kültür Üniversitesi’nde düzenlenmiştir. Daha sonra Ermenistan’dan gelen grup, üst düzey yetkililerle görüşmek üzere Ankara’ya gitmiş ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmede Sinirlioğlu katılımcılara; Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve bakanlık vizyonu hakkında bilgi vermiştir. Daha sonrasında grup, Dış İlişkiler Koordinatör Başkan Yardımcısı, TBMM Dışişleri Komisyonu üyesi ve AK Parti milletvekili Suat Kınıklıoğlu ve eski Dışişleri Bakanı ve büyükelçi Yaşar Yakış’ı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Kınıklıoğlu ve Yakış Türkiye-Ermenistan yakınlaşması ve bu sürece yönelik hükümetin durumu ve faaliyetleri hakkında bilgi vermiş ve grubun sorularını yanıtlamışlardır.

GPOT tarafından SATR konsorsiyumu tarafından gerçekleştirilen ikinci proje ise ‘Türkiye-Ermenistan Arasında Diyalog-İnşa Programı’ isimli çalışmadır.¹⁹ Söz konusu proje, GPOT, Internews Armenia, Internews Network (California), Erivan Basın Kulübü, CAM Film (İstanbul) ve United States Department of State Bureau for Democracy, Rights and Labor (DRL)’in ortaklık ve destekleriyle Ekim 2010-Aralık 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Proje; ortak kültürel, ekonomik ve politik konularla ilgili toplumsal açıdan önemli ticari medya içeriğinin çeşitliliğini, ulaşılabilirliğini ve kalitesini artırarak Türkiye-Ermenistan normalleşmesini derinleştirmek amacıyla yürütülmüştür. Bu projenin hayata geçirilmesiyle birlikte; medya içeriğinin çok kaynaklı olarak üretilmesi, farklı kaynaklardan bilgi toplanması

17 İngilizce proje adı: “Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement”

18 “Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement”, GPOT, Şubat 2010 <http://www.gpotcenter.org/projects/510>, erişim Şubat 11, 2019.

19 İngilizce proje adı: “Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia”

ve bu bilgilerin sağlıklı şekilde yayılması hedeflenmiştir.²⁰ Proje kapsamında; altı Türk ve Ermeni sinema öğrencisinin değişimi yapılmış ve GPOT desteği, CAM Film ve Internews Armenia ortaklığıyla Türkiye ve Ermenistan hakkında altı kısa belgesel çekilmiştir. “Nor Anadolu,” “Köklere Dönüş: Pagan Ermenistan,” “Futbol: Oyun mu, Savaş mı?,” “Ararat’ın Gölgesinde,” “Parçalanmış Aileler” ve “Erivan Yüksek Topuklar” isimli belgeseller, 5-7 Aralık 2011 tarihleri arasında Ermenistan’da ve 23 Aralık 2011’de İstanbul Kültür Üniversitesi’nde gösterilmiştir.

Projenin bir diğer aktivitesi de her iki ülkeden gazetecilerin yer aldığı ve ilki 3-18 Mayıs 2011 tarihleri arasında ve ikincisi 24 Mayıs-5 Haziran 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilen iki otobüs turudur. “Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour” (Türkiye-Ermenistan Medya Raporlama Otobüs Turu) adı altında gerçekleştirilen turlar her iki ülkeden gazetecilerin katılımıyla, komşu ülke hakkında ilk elden bilgi edinmek ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini derinlemesine ele almak amacıyla planlanmıştır. Tur kapsamında gazeteciler Türkiye ve Ermenistan’da tarihi ve kültürel yerleri gezmiş ve her iki ülkede de çeşitli sivil toplum temsilcileri, uzmanlar, akademisyenler ve siyasetçilerle toplantılar gerçekleştirmişlerdir.²¹ Ayrıca proje çerçevesinde, son on yılda Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinde sivil toplumun ve medyanın rolünün değerlendirildiği “Breaking the Ice: The Role of Civil Society and Media in Turkey and Armenia Relations” (Buzu Kırmak: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum ve Medyanın Rolü) başlıklı bir rapor yayınlanmıştır.²²

GPOT ayrıca, Türkiye ve Ermenistan’dan uzmanlar, kanaat önderleri ve eski diplomatların katılımıyla siyaset ve medya üzerine toplantılar düzenlemiştir. Örneğin, proje kapsamında gerçekleştirilen konferanslardan biri 22-23 Ekim 2012 tarihinde İstanbul’da düzenlenmiştir. Konferans SATR projesinin başarılarından yararlanarak Türkiye ve Ermenistan’daki paydaşlara zemin hazırlamak amacıyla, “Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Destek Projesi: Önemli Olaylar ve Beklentiler” başlığı altında gerçekleştirilmiştir. SATR konsorsiyum üyelerinin, SATR’ın Türkiye ve Ermenistan’dan yerel ve uluslararası ortaklarının, sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin ve uzmanların da katıldığı konferansta altmıştan fazla katılımcı yer almıştır. Söz konusu konferansta SATR projesinin elde ettiği başarılar ve öğrenilen dersler ele alınmış ve devlet dışı aktörlerin ikili ilişkilerin geliştirilmesindeki potansiyelleri değerlendirilmiştir. Proje çerçevesinde her iki ülkeden gazetecilerin Türkiye ve Ermenistan’daki seçim dönemlerinde komşu ülkedeki seçimleri yakından takip etmeleri sağlanmıştır. Bu bağlamda “Gazetecilerin Seçim Öncesi Değişimi” olarak isimlendirilen programla 3-9 Mayıs 2012 tarihleri arasında Türkiye’den beş gazeteci Ermenistan’ı ziyaret etmiş ve çeşitli temaslarda bulunmuşlardır. Ziyaret sırasında siyasi parti temsilcileri, adaylar ve gazetecilerle görüşmeler yapılmış ve Ermenistan’ın

20“ Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia”, GPOT, Eylül 2010
<http://www.gpotcenter.org/projects/720>, erişim Şubat 12, 2019.

21 “Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour 2012”, GPOT, Mayıs 2012,
<http://www.gpotcenter.org/events/813>, erişim Şubat 5, 2019.

22 “SATR Conference”, GPOT, Ekim 2012
<http://www.gpotcenter.org/armenia/880/>, erişim Şubat 1, 2019.

mevcut siyasi durumu hakkında bilgi alınmıştır. Seçim günü ise seçim çevreleri gezilmiş ve çeşitli röportajlar yapılmıştır.²³

SATR Çerçevesinde Gerçekleştirilen TEPAV Projeleri

SATR çerçevesinde önemli projeler gerçekleştirmiş bir diğer kurum da Ankara merkezli TEPAV'dır. TEPAV, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden makale ve analizler yayınlamış ve ikili ilişkileri çok boyutlu olarak ele alan çalışmalar gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirilen projelerde Türkiye-Ermenistan ilişkileri sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal açıdan da değerlendirilmiş, işbirliği yapılan diğer STK'larla ortak analizler ortaya koyularak ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi için öneriler geliştirilmiştir.

TEPAV, SATR çerçevesinde Erivan merkezli Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi ile ortak olarak "Ermenistan ve Türkiye Arasındaki Hukuki Meselelerin Değerlendirilmesi" başlıklı bir rapor hazırlamıştır.²⁴ Raporda, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin olmamasının iki ülke halkı için psikolojik bir etkisinin olduğu düşüncesinden hareketle, bu etkinin Türkiye ve Ermenistan vatandaşlarının gündelik etkileşimlerine ve bu etkileşimlerin geliştirilmesine ne derece etki ettiği yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu rapor, Türkiye ve Ermenistan vatandaşları arasındaki ilişkileri etkileyen problemlerin çözümü ve bu ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen politikaların artırılması için rehber olmayı hedeflemiştir.²⁵

İkili ilişkilerin ekonomik açıdan ele alındığı başka bir çalışma, 27 Eylül 2011 tarihinde Ermenistan Üreticiler ve İşadamları Birliği ortaklığıyla gerçekleştirilen çalıştıdır. İki ülke arasındaki ticaretin kolaylaştırılması için taşımacılık ve ulaştırma sektörünün sorunlarının ele alındığı çalışmaya Türkiye ve Ermenistan'dan özel sektör temsilcileri ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı yetkilileri katılmıştır. Çalıştayda iki ülke arasındaki taşımacılık sorunlarının, diplomatik ilişkilerin kurulamaması nedeniyle taşımacılık alanında ikili bir anlaşmanın bulunamamasından kaynaklandığı belirtilmiş ve sorunun çözümüne ilişkin öneriler geliştirilmiştir.

TEPAV, diğer STK çalışmalarından farklı olarak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik, toplumsal ve hukuki açılardan da değerlendiren çalışmalar yürütmesi bakımından farklı bir yerde konumlanmaktadır. Nihai hedef olarak Türkiye-Ermenistan halkları arasında farkındalığı arttırmayı hedefleyen TEPAV, protokollerin hayata geçmeyeceğinin anlaşılmasının ardından daha teknik konulara yönelmiş, girişimcilik, bölgesel kalkınma, ekonomik işbirlikleri, turizm gibi çeşitli alanlarda işbirliğini arttırmayı ve ikincil diplomasi alanında iletişimi ve

23 "Pre-election Visit of Turkish Journalists to Armenia", GPOT Mayıs 2012
<http://www.gpotcenter.org/events/808>, erişim Şubat 7, 2019.

24 "Türk ve Ermeni Halklarının İlişkilerine Hukuki Çerçeve" TEPAV, Kasım 16, 2012
<https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3252> erişim Şubat 6, 2019.

25 "TEPAV'dan Türk-Ermeni Ortaklığı İçin "Uzlaşma Rehberi" TEPAV, Ocak 11, 2012
<http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2596>, erişim Şubat 3, 2019.

etkileşimi geliştirmeyi hedefleyen projelere ağırlık vermiştir. TESEV gibi TEPAV da gerçekleştirdiği çalışmalarla karar alıcıları etkileme amacı gütmüştür. Bu çerçevede karar alıcılar ile toplantılar düzenlenmiş, eğer projenin yöntemi öngörüyorsa Dışişleri Bakanlığı ya da diğer kurumlarla iletişime geçilmiş hatta bunun yeterli olmadığı durumlarda daha üst düzey siyasiler ile de temas kurulmuştur.

Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin “Aras Nehri-Barış ve Hoşgörü Yolu” Projesi

Türk ve Ermeni iş adamlarının ekonomik alanda birlikte hareket etmelerini sağlamak amacıyla Mayıs 1997'de Türkiye'de ve Ermenistan'da eş zamanlı kurulan Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) , ilk günden beri Türkiye- Ermenistan ilişkilerini yakından takip etmekte ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına çeşitli projeler gerçekleştirmektedir. Çoğunlukla ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, sınırın açılması ve Türkiye-Ermenistan arasındaki ticaretin arttırılması hedefiyle çalışmalarını sürdüren TABDC, 2008 yılında “River Arax – The Path to Peace and Tolerance” (Aras Nehri-Barış ve Hoşgörü Yolu) projesini hayata geçirmiştir.

Aras Nehri projesi TABDC ve Ermenistan Pazarlama Kuruluşu (Armenian Marketing Association) ortaklığıyla ve Ankara ve Erivan'daki ABD Büyükelçiliklerinin desteğiyle iki ülkeyi ayıran Aras Nehri hakkında belgesel çekmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarından onay alınarak başlatılan projenin ana temasını iki halkın ortak kültürel birlikteliği, dostluğu ve geçmişi oluşturmaktadır.²⁶

Söz konusu belgeselle ayrı ayrı bakış açılarıyla, iki ülke arasında sınır oluşturan Aras Nehri'nin benzersiz özellikleri, taşıdığı değerlerin sunulması ve böylece farklı tutum ve kültürlerin hoşgörü ile beslenmesiyle kalıplaşmış önyargıların kırılması amaçlanmıştır. Ayrıca iki ülke halkının yaşam süreçleri, sorunları ve düşünceleri hakkında bilgi aktarımı hedeflenmiştir. Bu hedeflerin dışında söz konusu proje çerçevesinde çeşitli alanlarda Aras Nehri'nin önemine vurgu yapmak ve bu alanlar için bir ipucu oluşturulabileceği ifade edilmiştir. Bu alanlar şu şekilde sıralanabilir:

- Çevre alanında; su kirliliğine ve çölleşme sorununa odaklanma,
- Ekonomi alanında; ticari ilişkiler ve işbirlikleri kurma olanaklarını sunmak,
- Enerji alanında; alternatif enerji kaynakları oluşturma,
- Siyasi alanda; sınırların kapalı olmasına ve mevcut sorunlara dikkat çekme,
- Sosyal alanda; nehrin iki tarafında bulunan etnik grupların sosyal statüsüne dikkat çekmek,
- Tarih alanında; Aras nehri etrafındaki yerleşimin tarihçesi, o bölgede yaşanan olaylar ve değişimin ele alınmasına katkıda bulunmak.

26 “İki Aşk ‘Aras’ında Bir Barış Belgeseli” hakkında daha fazla bilgi almak için: <http://tabdc.org>

Aras Nehri projesiyle beklenen sonuçlar ise şu şekilde sıralanabilir:

- Türkiye ve Ermenistan halklarının birbirlerine yaklaşımları, algıları ve bakış açılarının söz konusu belgesellerle yansıtılması,
- Çeşitli durumların ve olayların sunumu,
- Türk ve Ermeni uzmanlar tarafından ortak olarak üretilen ve paylaşılan çalışmaların karşılıklı barış ve hoşgörüyü arttırması,
- Hükümetler, uluslar, çeşitli kitleler ve film uzmanları da dâhil olmak üzere söz konusu tarafların farkındalığını arttırma,
- Daha hoşgörülü bir toplum yaratmak şeklinde ifade edilmiştir.

Söz konusu proje kapsamında Türk ve Ermeni katılımcılar Türkiye ve Ermenistan’da bir araya gelerek belgesel üzerine çalışmalarını sürdürmüşler ve Şubat 2009’da çalışma sona ermiştir. Proje sonunda oluşturulan belgesel filmi Türkçe, Ermenice ve İngilizce olmak üzere üç dile çevrilmiş ve Türkiye ve Ermenistan’da gösterimi yapılmıştır.

TABDC, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesini hedefleyen birçok çalışma yürütse de Aras Nehri projesi hem resmi normalleşme döneminde gerçekleştirilmesi hem de siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına hedefler barındırması sebepleriyle öne çıkmaktadır. Proje, Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarının bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleştirilmesi bakımından da diğer STK çalışmalarından ayrılmaktadır. TABDC faaliyetleri de son kertede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik büyük bir etki yaratamamış olsa da tüm diğer aktiviteler gibi kamuoyunun bu konudaki bilincini arttırılması ve bazı yanlış bilgilerin düzeltilmesi bakımından çeşitli faydalar sağlamıştır.

Hrant Dink Vakfı’nın Faaliyetleri

19 Ocak 2007 tarihinde genel yayın yönetmeni olduğu Agos gazetesinin binası önünde uğradığı silahlı saldırı neticesinde hayatını kaybeden gazeteci Hrant Dink’in mücadelesini ve adını yaşatmak amacıyla 2007 yılında kurulan Hrant Dink Vakfı, 2012 sonrası gerçekleştirilen Türkiye-Ermenistan projelerinin Türkiye’deki ana yürütücüsü olarak, Türkiye-Ermenistan sivil toplum çalışmalarına katkı vermeye devam etmektedir. Vakfın kurulduktan sonraki çalışmaları iki ülke arasında diyalog kanalları oluşturma maksadıyla faydalı projeler ortaya koymuştur.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve Türkiye’deki Ermenilere yönelik çalışmalar yürüten Hrant Dink Vakfı, ikili ilişkilere ve uzlaşmaya katkı sağlamak amacıyla çeşitli çalışmaları hayata geçirmiştir. Bunlardan ilki Hrant Dink Vakfı, Galata Fotoğrafhanesi Fotoğraf Akademisi, Free Press Unlimited ve Gümrü Gençlik Girişim Merkezi ortaklığıyla ve Hollanda Başkonsolosluğu ve İngiltere Büyükelçiliği desteği ile hayata geçirilen “Diyalog için Multimedya” projesidir. Söz konusu proje ile Türkiye ve Ermenistan’dan fotoğrafçı ve foto-muhabirleri arasında doğrudan temas kurulması

sağlanarak diyalog sürecine katkı sağlanması hedeflenmiş ve katılımcıların ortak çalışmasıyla beş multimedya belgesel çalışması yapılmıştır.²⁷ Proje kapsamında beşi Türkiye’den beşi Ermenistan’dan olmak üzere on katılımcı ile İstanbul’da iki farklı atölye çalışması gerçekleştirilmiş ve biri Türkiye’den diğeri Ermenistan’dan olmak üzere ikili gruplar halinde Kars ve Gümrü’de saha çekimleri yapılmıştır. Proje sonunda hayata geçirilen beş multimedya belgeseli 1-3 Temmuz 2012 tarihleri arasında Galata Fotoğrafhanesinde gösterilmiştir.

Hrant Dink Vakfı’nın Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği ikinci çalışma, “Türkiye Ermenistan Gazeteci Diyalog Programı” projesidir. Heinrich Böll Stiftung Derneği ile ortaklaşa gerçekleştirilen söz konusu proje; Türkiye ve Ermenistan’daki gazeteciler arasında ilişkileri kuvvetlendirmek, iki ülke arasındaki haber alma ağlarının doğru yollardan kurulmasına katkı sağlamak ve iki ülke arasındaki bilgi eksikliğini gidermek amacıyla 2009 yılında hayata geçirilmiştir. Program çerçevesinde her iki ülkeden, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden gazeteciler, Türkiye’de ve Ermenistan’da gerçekleştirilen ziyaretlerle hem birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuş hem de çeşitli STK’lar, iş adamları, politikacılar ve halkla yapılan görüşmeler sayesinde buldukları ülkeyi tanıma fırsatı yakalamışlardır.

Bu çerçevede ilk ziyaret Türkiye’den on gazetecinin Mayıs 2009’da Ermenistan’a gitmesiyle gerçekleşmiştir. Söz konusu gezide Türk gazeteciler Ermenistan’da Erivan, Gümrü ve Vanadzor kentlerine giderek toplantılara katılmışlar, ülkedeki önemli basın yayın kuruluşlarından ve sivil toplum örgütlerinden Ermenistan’la ilgili bilgi almışlar ve sınırdaki şehirlere giderek Ermeni vatandaşlarıyla sohbet etme fırsatı bulmuşlardır. Ardından Ekim 2009’da Ermenistan’dan dokuz gazeteci Türkiye’ye gelerek Ankara, Bursa ve İstanbul’da temaslarda bulunmuş, bakanlık düzeyinde görüşmeler yapmış ve o yıl Bursa’da yapılan Türkiye-Ermenistan Dünya Kupası maçına katılmışlardır. Benzer şekilde gazeteciler arasında Türkiye ve Ermenistan ziyaretleri 2010, 2011, 2012 ve 2013 yıllarında da devam etmiştir. Hrant Dink Vakfı kuruluş amacı itibarıyla karar alıcılara etki etme amacı gütmeyeceği için gerçekleştirilen faaliyetler çoğu zaman sivil toplum teması seviyesinde kalmış, Türkiye-Ermenistan resmi normalleşme süreci üzerinde herhangi bir etki yaratmamıştır.

Sonuç Yerine

SATR konsorsiyumu kurulduğunda temel hedef kamuoyunu bilinçlendirme yolu ile devletlere destek olma ve kamuoyunda yaygın olan önyargıları kırmak idi. Resmi süreçte yaşanan kriz ve normalleşme çabalarının rafa kalkması sivil toplum projelerini de etkiledi. Her iki ülkede de sivil toplum karar alma mekanizmalarına etki etme hedefinden vazgeçince gerçekleştirilen projeler çoğu zaman çeşitli alanlarda sivil toplum temasları, öğrenci/uzman/akademisyen değişimleri ve kültür sanat faaliyetleri ile sınırlı kaldı. Dolayısıyla 2012 yılından sonra gerçekleştirilen sivil toplum projeleri 2007-2012 döneminden ayrılmaktadır.

²⁷ Proje hakkında detaylı bilgi için: <https://hrantdink.org/tr/faaliyetler/projeler/turkiye-ermenistan-programi/166-diyalog-icin-multimedya-erisim> Şubat 11, 2019

Tüm projelerin en temel ortak hedefi olan karşılıklı algıların değiştirilmesi noktasında şimdiye kadar gerçekleştirilen tüm projelerin belirli bir katkı sağladığı yadsınmaz, ancak, son kertede, iki halkın birbirlerini algılama biçimlerinde radikal bir değişiklikten söz etmek oldukça güçtür. Özellikle Ermenistan'daki olumsuz Türk ve Türkiye algısının değişmesi için sivil toplum projelerinden çok daha fazlasına ihtiyaç olduğu aşıkardır. GPOT direktörü Mensur Akgün'ün yukarıda detayları anlatılan *Bus Tour* projesi ile ilgili değerlendirmesi bu açıdan ufuk açııcıdır:

Bus Tour projesine Türk ve Ermeni gazeteciler katıldı ve tur boyunca keyifle gezip eğlendiler. Tur sonrasında ise otobüs turuna katılan bütün Türk gazeteciler hem Ermeniler hem Ermenistan hem de tur hakkında çok güzel pozitif şeyler söyledi ve kendi ülkelerini eleştirel bir pozisyon aldılar. Ermeniler ise tam tersini yaptılar. Hepsi değil ama en açık fikirli olanı bile aslında bizimkilerden çok daha geride kaldı. O anlamda çok da başarılı olmadı.²⁸

Öte yandan SATR projelerinin Türkiye'deki gazetecilere yönelik yürüttüğü çalışmalarda, medyadaki nefret söylemini değiştirme ve böylelikle toplumsal algıyı pozitif yönde etkileyebilme hedefine yaklaştığı söylenebilir. Bu sebeple medyadan başlayarak toplumsal algıyı değiştirmek, kamuoyunu sürece hazırlamak ve bilgi eksikliklerini gidermek sivil toplumun o dönem iyi yaptığı ve önemli katkı verdiği alanların başında gelmektedir. Medya çalışmalarına ek olarak Ermenistan'dan gelen katılımcıların Türkiye'de resmi yetkililerle görüşmesine aracılık etmek de sivil toplumun o dönem etkili yaptığı işlerdendi. Böylece Ermenistanlı katılımcılarla resmi yetkililer bir araya getirilerek bilgi alışverişi sağlanmış, sivil toplum Türkiye-Ermenistan ilişkileri alanında devletle tamamlayıcılık ilişkisi içinde sürece dâhil olmaya çalışmıştır.

Benzer şekilde TEPAV'ın faaliyetleri de ele alındığında iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması adına ikili ilişkileri sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal açıdan da ele alan çalışmalar gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte çalışmalarında ikili ilişkilerin toplumsal ve siyasal alanda iyileştirilmesini, normalleşme sürecinin daha aktif bir şekilde desteklenmesini ve diğer STK'lar tarafından da ikili ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen projelerin artırılmasını amaçlamışlardır.

2007-2012 sivil toplum faaliyetleri çoğunlukla siyasi sürece yönelik çalışmalar yürüterek iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesine katkı vermeye çalışmışlardır. Hedef kitle olarak akademisyenleri, uzmanları, siyasi karar alıcıları ve Türkiye ve Ermenistan'daki sivil toplumu almışlar ve temel amaçları toplumsal algıyı değiştirmek olmuştur. Yapılan projeler ile resmi normalleşme süreci desteklenmiş ve bu sürece kamuoyunu hazırlamak adına çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Kurumlar medyadaki nefret söylemini ve toplumsal algıyı değiştirmek, bilgi eksikliğini gidermek ve ikili ilişkilerin kurulması adına çeşitli çözüm önerilerinin geliştirilebileceği proje ve toplantı faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmaların

28 11/04/2013 tarihinde GPOT yöneticisi Prof. Dr. Mensur Akgün ile İstanbul Kültür Üniversitesinde yapılan mülakat çalışması.

genel çerçevesine bakıldığında resmi süreç ile bir tamamlayıcılık ilişkisi içinde olduğu görülmektedir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinden iki temel sorun alanı olan Karabağ meselesi ve soykırım iddiaları konularında da sivil toplum tarafları tartışmaya ve konuşmaya çağırın bir rol oynamıştır. Ancak protokollerin onaylanma sürecinin tamamen Karabağ anlaşmazlığına bağlanmasından itibaren sivil toplumun etki alanı da ciddi şekilde sınırlanmıştır. Siyasi sürece etki etme amacının ortadan kalkmasıyla sivil toplum çalışmaları da daha ziyade iki ülke arasında etkileşimi arttırmaya, karşılıklı haber ağlarını geliştirmeye ve değişim programları organize etmeye odaklanmıştır. Siyasal karar alıcılardan ziyade toplumu hedef kitle olarak belirleyen, sanatsal ve kültürel faaliyetlerle iki toplum arasında köprü kurmayı amaçlayan projeler şu anda iki ülke arasında gerçekleştirilen sivil toplum çalışmalarının özünü oluşturmaktadır.

Bu durum da göstermektedir ki Türkiye-Ermenistan sivil toplum çalışmaları devletler arasında yürütülen resmi süreçten birebir etkilenmektedir. Resmi süreç devam ederken sivil toplum daha rahat finansman bulmuş, siyasete etki edecek çalışmalar yapabilmıştır. Resmi sürecin tıkanması hem sivil toplum çalışmalarının hedefini daraltmış hem de finansman eksikliğinden dolayı sürece dahil olan kurumların sayısı oldukça azalmıştır. Geçmişte yapılan çalışmalar toplumsal alanda var olan bilgi eksikliğini giderme, önyargıları değiştirme, iki toplumun birbirine yaklaşmasını sağlama ve diyalog kanalları oluşturma açısından görece başarılı olmuştur. Türkiye ve Ermenistan arasında ileride yaşanması muhtemel yeni bir yaklaşma süreci hiç kuşkusuz ki bugüne dek gerçekleştirilen sivil toplum çalışmalarının inşa ettiği zemin üzerinde daha sağlam bir şekilde ilerleyebilecektir. Ancak ikili ilişkilerin mevcut durumuna bakıldığında böylesi bir yaklaşma sürecinin yakın gelecekte gerçekleşmeyeceği de öngörülebilir.

KAYNAKÇA

- Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff, Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Washington DC: CSIS, Haziran 2016).
- Aybars Görgülü, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü* (İstanbul: TESEV, Kasım 2008).
- Aybars Görgülü, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek”, TESEV Yayınları, (İstanbul, 2010).
- Aybars Görgülü, Sabiha Senyücel Gündoğar, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırmak”, TESEV-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu, TESEV Yayınları, (İstanbul, 2010).
- Aybars Görgülü, “The litmus test for Turkey’s new foreign policy: the historical rapprochement with Armenia” in *Another Empire? A Decade of Turkey’s Foreign Policy Under the Justice and Development Party*, Öktem, Kerem and Kadioğlu, Ayşe Gülden and Karlı, Mehmet (eds.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 281-295.
- “Azeriler Protokollere Tepki Gösterdi” *BBC Türkçe*, Ekim 11, 2019
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091011_erdogan_armenia erişim Şubat 19, 2019
- Barış Özdal, “Türkiye-Ermenistan Diyalogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt:1, Sayı:10, (Ekim 2009).
- David L. Philips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*. (New York ve Oxford: Berghahn Kitapları, 2005)
- “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı” <http://www.armenia-turkey.net/tk> erişim Şubat 19, 2019.
- Fatih Özbay, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri* (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2011)
- “Pre-election Visit of Turkish Journalists to Armenia”, GPOT Mayıs 2012
<http://www.gpotcenter.org/events/808>, erişim Şubat 7, 2019.
- “Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia”, GPOT, Eylül 2010
<http://www.gpotcenter.org/projects/720>, erişim Şubat 12, 2019.
- “SATR Conference”, GPOT, Ekim 2012
<http://www.gpotcenter.org/armenia/880/>, erişim Şubat 1, 2019.
- “TEPAV’dan Türk-Ermeni Ortaklığı İçin “Uzlaş Rehberi” TEPAV, Ocak 11, 2012
<http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2596>, erişim Şubat 3, 2019.

Thomas De Waal, “Armenia and Turkey: Bridging the Gap” Carnegie Endowment Policy Brief, (Nisan 2010).

“Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour 2012”, GPOT, Mayıs 2012, <http://www.gpotcenter.org/events/813>, erişim Şubat 5, 2019.

“Türk ve Ermeni Halklarının İlişkilerine Hukuki Çerçeve” TEPAV, Kasım 16, 2012 <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3252> erişim Şubat 6, 2019.

“Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak”, International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, Avrupa Raporu, No:199, (2009).

“Türkiye’nin sınır uzunlukları ne kadar?” *Uzhaber*, Ağustos 23, 2014, erişim Şubat 1, 2019. <http://www.uzhaber.com/genel-kultur/turkiye-nin-sinir-uzunluklari-ne-kadar-h16860.html>

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması”, 22.04.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Basın Açıklaması”, 31.08.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa

“Spitak 1988 Earthquake”, http://www.nssp-gov.am/spitak_eng.htm erişim Şubat 19, 2019

Zaur Shiriyev ve Celia Davies, “The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols” *Perceptions*, Cilt XVIII, Sayı 1, (İlkbahar 2013): 185-206